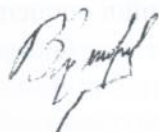

ХАРКІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

На правах рукопису

Гуторов Володимир Олександрович

**МІФОЛОГЕМА “ЧОРТ” В ЕКСПРЕСИВНО-ЗНИЖЕНОМУ
УЗУСІ УКРАЇНСЬКОЇ, РОСІЙСЬКОЇ, ПОЛЬСЬКОЇ ТА
АНГЛІЙСЬКОЇ МОВ**

10.02.15 - загальне мовознавство

Автореферат

дисертації на здобуття наукового ступеня

кандидата філологічних наук

Харків - 1996

811

00760834 (S)

Дисертація є рукописом

Роботу виконано на кафедрі загального та прикладного мовознавства
Харківського державного університету

Науковий керівник - доктор філологічних наук, доцент
Сукаленко Нонна Іванівна

Офіційні опоненти: доктор філологічних наук, професор
Єйгер Генріх Вільгельмович

кандидат філологічних наук, доцент
Богуславський Всеволод Михайлович

Провідна установа - Харківський державний педагогічний
університет

Захист відбудеться 29 січня 1997 року о 12⁰⁰ годині на
засіданні спеціалізованої вченої ради К 02.02.21 при Харківському
державному університеті в аудиторії 2-37 (310077, м. Харків, майдан
Свободи, 4).

З дисертацією можна ознайомитися в Центральній науковій
бібліотеці Харківського державного університету.

Автореферат розіслано 28 грудня 1996 року.

Учений секретар
спеціалізованої вченої
ради К 02.02.21 доцент

І.В. Муромцев

Міфологема “чорт” постає у мові в усталеному виразі, що містить у собі мудрість думки та геній творчої уяви.

Воно містить у собі у більш або менш розгорнутому вигляді фрагмент дійсності в соціально-ідеологічному смислообразі (А.Ф.Лосєв).

З цієї причини усталений вираз можна розглядати як філософему, що представляє дійсність в органіці мисленнєвої та афективної істоти.

У традиційному вивченні фразеології не є прийнятним такий підхід до предмета, через що не можна, на жаль, у даній роботі безпосередньо використати попередній досвід аналізу фразеологізмів за лінгвістичною літературою.

Проте як широкий світоглядний та теоретичний контекст, що сприяє формуванню концепції цієї роботи, ми маємо на увазі дослідження, які присвячено людському чиннику в мові у його лінгвістичних та філософських реалізаціях (Ш.Баллі, М.М.Бахтін, Н.Д.Арутюнова, В.Н.Телія, Н.І.Сукаленко).

Актуальність роботи

Актуальність поданої роботи визначається її методологічними настановами, що виходять з антропоморфного принципу, який плідно впроваджується в сучасне мовознавство талановитими вченими сучасності, котрі створюють принципово нову парадигму лінгвістичного знання, в центрі якої знаходиться людина-мовець і людина-слухач; а також структурним змістом її теоретичної концепції.

Новизна роботи

У теоретичному та методологічному аспектах актуальними та новими можна вважати:

а) постановку та визначення проблеми лінгво-філософської сутності експресивно-зниженого узусу в лінгвістичних та філософських антиноміях;

б) розгляд усталеного виразу в філософському та міфологічному аспектах;

в) аналіз архетипної картини світу з лінгвістичного погляду, що відбиває системність зв'язків реального та ірреального світів,

світосприймання людини в його конфліктах із природою, соціумом, потойбічним світом в усталених виразах із міфологемою “чорт” в українській, російській, польській та англійській мовах;

г) відбиття конвергентності світоглядних планів (реального та міфологічного) на щаблі мови як фактор “живого життя” усталеного виразу.

Завдання роботи

У роботі передбачається визначити лінгво-філософську та культурно-соціологічну природу усталених виразів із міфологемою “чорт”, яку відбито у великому спектрі світоглядних та соціальних опозицій, на матеріалі української, російської, польської та англійської мов, виходячи з того, що онтологічні та функціональні аспекти віразів такого типу набули характеру мовних та світоглядних універсалій.

У зв'язку з виконанням поставленої задачі необхідно визначити гносеологічні та теоретичні постулати дослідження, що розкривають природу усталеного виразу як філософєми і як міфологеми; обґрунтувати лінгво-філософські механізми їх існування в соціально-культурному просторі мови.

Необхідністю зумовлений також розгляд проблеми лінгво-філософської сутності експресивно-зниженого узусу як функціонального поля поданих виразів.

Методи дослідження

Специфіка предмету дослідження визначає його методи. Перша частина роботи, що має теоретико-методологічний характер, написана завдяки методу лінгво-філософської інтерпретації, у гносеологічній основі якого міститься подвійна природа: мисленнева евристичність та аналітизм.

Друга частина роботи, що представляє усталені вирази із міфологемою “чорт” у світоглядних та соціальних опозиціях як аналіз конкретного матеріалу, є гносеологічно забезпеченою синкретичним методом, що поєднує філософську, лінгвістичну та культурно-соціологічну інтерпретацію.

Матеріал дослідження

Матеріалом дослідження були усталені вирази із міфологемою “чорт” (у різних його личинах), які були взяті з відповідних словників

та словникових видань української, російської, польської та англійської мов - всього більше двох тисяч виразів. Як ілюстративний матеріал у текст дослідження було включено 481 український, 201 російський вираз, 63 польських та 119 англійських.

За ілюстративний матеріал до третього розділу, що присвячений опису лінгво-філософської природи експресивно-зниженого узусу, слугували тексти художньої літератури.

Положення, що виносяться на захист

1. Усталений вираз є міфологемою в містико-культурологічному та соціально-ідеологічному аспектах.

2. Лінгво-філософський зміст усталеного виразу в його інтерпретації набуває множинного характеру та відбиває конвергентність світоглядних планів – реального та ірреального.

3. Усталений вираз із словом “чорт” є мовною експлікацією світоглядних та соціальних опозицій, що відбивають повсякденну та ідеологічну картину світу в контамінації з міфологічними уявленнями.

4. Природа експресивно-зниженого узусу як функціонально-мовленнєвого поля усталених виразів зі словом “чорт” визначається лінгво-філософськими антиноміями, що сформульовані у роботі: опозиція норми та мовленнєвої стихії, образна ємність пейоративних словесних формул / стертість внутрішньої формули в плані культурно-мовного генезису; вмотивованість / невмотивованість фрази в оказіональному та узуальному її варіантах у діалогах-лайках; стилістична кореляція зниженої словесної формули та формули нейтрального / високого стилю (чорт його знає / Бог його знає) у нейтральному мовленнєвому дискурсі як знак дифузності стильових планів та як вияв деміфологізації мовленнєвої формули.

5. Асиметричність відношень між експресивно-зниженим знаком та його значенням визначає лінгво-філософську сутність усталених виразів зі словом “чорт”.

Теоретична значущість роботи

Теоретична значущість роботи полягає

а) у розробці теорії “живого життя” фразеологізму із внутрішньою формою міфологічної природи;

б) в осмисленні фразеологізму як філософєми та як міфологеми;

в) у розробці уявлень про архетипне знання, що формується як наслідок конвергентності реального та ірреального світосприймання;

г) в описі лінгво-філософських антиномій експресивно-зниженого узусу;

д) у лінгво-філософському поданні міфологеми “чорт” у світоглядних та соціальних опозиціях.

Практична цінність роботи

Загальна концепція роботи, окремі її теоретичні положення можна використовувати у наукових дослідженнях широкої проблематики, що присвячені людському чиннику в мові: теорії експресивності, пейоративності як засобу вираження, міфологічності як феномена свідомості та мови, лінгво-філософським аспектам фразеології.

Роботу також можна використовувати як теоретичний та практичний посібник з курсу “Вступ до слов’янської філології” для студентів філологічних факультетів, зі спеціальних курсів та семінарів, що мають лінгво-філософську та фразеологічну проблематику.

Апробація роботи

Положення дисертації обговорювались на засіданнях кафедри загального та прикладного мовознавства Харківського державного університету та кафедри мовної підготовки Харківського інституту пожежної безпеки Міністерства внутрішніх справ України. За матеріалами роботи були зроблені доповіді на наукових конференціях: 1. Лінгвістичні та філософські антиномії експресивно-зниженого узусу. “Шевельовські читання”, Харків, 1993 р.; 2. К опозиции свое / чужое в экспрессивно-сниженном узусе. “Потебніанські читання”, Харків, 1995 р. Різні аспекти студії відбито у публікаціях.

Структура роботи

Робота складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків; подаються також список скорочень використаних джерел та бібліографія.

Зміст роботи

У **Вступі** називаються об’єкт, мета і завдання дослідження, розкриваються його актуальність, наукова новизна, практична цінність та теоретична значущість, характеризуються методи та джерела, використані у роботі.

Сформульовано положення, що виносяться на захист.

У Першому розділі йдеться про засоби та можливості декодування смислів усталеного виразу як філософема та про втрату первісного смислу, множинність смислів, декодування у часі.

Усталені вирази з міфологемою “чорт” мають складну природу як явища архетипної свідомості, що відбивають міфологічний та реально-буттєвий світоглядний плани та явища мови.

Осмислювання їх словесно-творчої природи пов'язане з шеллінгіансько-потєбніанською концепцією множинності смислів, що містяться у витворах словесної креації, які завдяки гнучкості внутрішньої форми, її здатності продукувати нові змісти виникають до життя у свідомості тих, хто сприймає.

О.О.Потєбня застосовує цю концепцію сприйняття та інтерпретації тексту до малих жанрів словесного мистецтва - загадки та прислів'я, - актуалізуючи нерозривність ідеї та образу, завдяки якій є можливою нескінченність життєвих виявів нібито раз і назавжди сформованої визначеності тексту. У зв'язку із проблемою життєвості малих словесних жанрів є важливим у концепції О.О.Потєбні положення про специфіку існування в часі дидактичних витворів, що незважаючи на первинну глибину задуму, хибують на ледь помітні порушення у синтезі нової художньої визначеності і через це приречені на швидке забуття.

У Другому розділі усталений вираз розглядається як міфологема. Аналізуються онтологічний та гносеологічний аспекти міфу. Міф - за Р.Бартом - вважається природою, а не ідеологією, реальною свідомістю - лише вона є можливою та правильною.

Усталені вирази з міфологемою “чорт” містять у своїй внутрішній формі фрагмент не просто дійсності, а міфологічної дійсності, смисл якої полягає у нескінченній життєвості, котра є аналогічною звичайній реальності. Міфологізовані вирази живуть за законами міфу та мови. Через це, незважаючи на дидактичний пафос, вони не зазнають забуття у часі.

Функціональним простором виразів цього типу є експресивно-знижений узус завдяки його дискурсивній цілісності або фрагментарності, мозаїчному украленню у простір нормативного спілкування. Проблеми лінгво-філософської сутності експресивно-

зниженого узусу та його реалізації в лінгвістичних та філософських антиноміях присвячено Третій розділ.

Експресивно-знижений узус як функціональний простір мови і як мовна сутність у своїй лінгво-філософській природі змикається з поданими виразами, пояснюючи механізми народження у них експресії та смислу.

У контексті лінгво-філософської сутності усталених виразів із міфологемою “чорт” має значення асиметричність відношень між експресивно-зниженим знаком та його значенням: експресивна фраза-формула із вихолощеним смислом може містити великий енергетичний потенціал, що визначає емоційно-психологічну та мовленнєву поведінку мовців. Та ж сама пейоративна формула здатна увібрати непередбачену кількість контекстних значень, обслужити будь-яку кількість мовленнєвих ситуацій.

Феномен продукування експресивно-зниженого смислу обходиться без мовленнєвої творчості (як це буває у різних оказіоналізмах), базується на відтворенні загальнозживаного: використовуючи мовний знак, наповнений колективною енергією, мовець помножує чужу енергію на свою. Через це експресивний потенціал цих знаків є невичерпним у часі, незважаючи на перманентність соціально-культурного конфлікту, що регулює відношення між мовленнєвим поривом мовця та мовленнєвою нормою.

Вихолощеність смислу з пейоративної формули та деміфологізація призводять до кореляції її з формулою високого плану (*чорт його знає / Бог його знає*) у нейтральному мовленнєвому дискурсі.

Четвертий розділ подає міфологему “чорт” у таких світоглядних та соціальних опозиціях, зміст найважливіших з яких розкрито у рефераті : 4.1. Опозиція реальність / ірреальність. 4.2. Чорт в уявленні людини. 4.3. Чорт та родинні стосунки людини. 4.4. Чорт у протидії до людини. 4.5. Чорт як знак оцінки та експресії. 4.6. Біс як знак міри, високого ступеню кількості, способу дії. 4.7. Стереотипні формули для вираження негативного смислу з експресивно-опосередкованим зв'язком із внутрішньою формулою. 4.8. Чорт як знак негативних емоційних станів людини. 4.9. Імперативи, пов'язані з чортом. 4.10. Опозиція чорт / душа. 4.11. Опозиція біс / доля. 4.12. Опозиція

зиція багач / чорт. 4.13. Знання / незнання під владою нечистої сили. 4.14. Опозиція піп / чорт. 4.15. Чорт серед тварин, що символізують негативні риси людини. 4.16. Соціальні цінності в їх міфологізованих співвідношеннях. 4.17. Опозиція людина / чорт: характеристика людини через чорта. 4.18. Чорт як знак людського пороку. 4.19. Біс у повсякденній системі відношень та цінностей. Сатана / шлюб. 4.20. Чорт визначає дії людини. 4.21. Опозиція чорт / жінка. 4.22. Опозиція Добро / Зло в іпостасях “лихого чоловіка” і “чорта”. 4.23. Нетрадиційні стосунки між людиною та чортом. 4.24. Реалії (конкретні та абстрактні), пов’язані з чортом (помічені чортом). 4.25. Пекло як міфологічна реалія в системі повсякденних людських цінностей. 4.26. Опозиція лихо / біс. Біда / чорт. 4.27. Чорт як знак покарання. 4.28. Називання людини. 4.29. Людина хитріша за чорта. 4.30. Всемогутність нечистої сили. 4.31. Опозиція Бог / чорт, біс / реалії святості.

Усталені вирази з міфологемою “чорт” віддзеркалюють соціальну (буттєву та ідеологічну) картину світу в контамінації з міфологічним уявленням, яка має характер опозиційних відношень протилежних життєвих та відвертих соціально-ідеологічних імперативів.

4.1. Опозиція реальність / ірреальність.

Реальний та ірреальний плани буття, зазнаючи конвергентності, на рівні архетипної свідомості та на рівні мови, відображаються як системні зв’язки двох світів в опозиційних структурах, що збудовані на основі принципу паралелізму.

“Достовірність” архетипного знання забезпечується на основі образотворчого принципу, що закріплений у мові у порівняльних конструкціях, які нібито становляють у плані виразу своєрідну симетрію двох протилежних світів.

“Достовірність” архетипного знання про чорта (у різних його личинах) особливим шляхом проявляється у сміховій свідомості та сміховому виразі, де міфологізуються та приписуються чортові недоречності поведінки, що відображають дифузність відбиття у свідомості реальної буттєвості та ірреального світу. Така конвергентність життєвих ситуацій двох світів створює експресивно-комічну модальність у мовленнєвій ситуації.

Zła żona, zły sąsiad, diabeł trzeci - jednej matki dzieci. - Погана жінка, поганий сусід, третій чорт - однієї матері діти.

Пищитъ як дідько в градовій хмарі.

Hold a candle to the devil. - Тримати свічку чортові (сприяти злу).

Все бесы в воду, да и пузырья вверх (про чвари).

4.2. Чорт в уявленні людини

У архетипній свідомості чорт осмислюється неоднозначно: з одного боку його розглядають крізь призму ціннісних (соціальних та емоційно-психологічних) категорій реальної буттєвості, а з іншого – нібито застерігається невловимість його суті, неможливість визначення його через звичайне називання. Людина виражає найрізноманітніше ставлення до чорта, навіть укладає спілку з ним під час біди.

Чого чорт мудрий? - Бо старий!

It is easier to raise the devil, than to lay him. - Легше чорта викликати, ніж приборкати.

Ma diabeł dosyć cukru i grzech robi słodki. - Має чорт досить цукру – і гріх робить солодким.

Все черти одной шерсти.

Всякий чорт Иван Иванович.

Як напастъ, то й чорт гроші дасть.

4.3. Чорт та родинні стосунки людини

За зразком людських родинних стосунків створюється пейоративна родинна парадигма, що контамінує високий та низький стереотипи слов'янської культури, центром якої є чорт з його негативно-оцінним експресивним потенціалом.

К чортовій (бісовій, лихій, нечистій і т.п.) матері; до чортової (бісової, лихої, нечистої і т.ін.) матері.

Он сатане в дядьки годится.

Ściotka żonina - diabła danina. - Жінчина тітка – дана чортом.

4.4. Чорт у протидії людині

Усталені вирази у своїй внутрішній формі виявляють все-владдя чорта, від якого залежить життя людини, але який може бути

безсилим супроти людського пороку. Народна свідомість нібито зрівнює людину та чорта на основі їх негативних життєвих первнів.

An idle brain is the devil's workshop. - *Бездіяльний розум - майстерня диявола.*

Не было печали, так черти накачали.

Hultaja i diabel nie poprawi. - *Гультяя й чорт не виправить.*

Чорти не вхопили кого.

Чорт не взяв кого.

Не сам пришел - черт принес.

4.5. Чорт як знак оцінки та експресії

В усталених пейоративних формулах чорт постає як знак оцінки та експресії, як субстантивована експресія, можливо, без зв'язку внутрішньої форми у її первісному прямому вигляді з тим, що означається.

На кой (какой) черт (бес, дьявол, шут, леший, пес, ляд, хрен, прах)?

За каким чертом..

На черта..

Чорта лисого (пухлого, смаленого).

Diabel po łyżce, kiedy niema co jeść. - *Чорт з ложкою, коли нічого їсти.*

The devil of it. - *Чорт чого-небудь (найогидливіше та найнеприємніше).*

4.6. Біс як знак міри, високого ступеня кількості, способу дії

З чортом архетипна свідомість поєднує різні порушення життєвої гармонії: міри, ступеня, характерологічних, моральних якостей, ознак, особливостей поведінки тощо. Одним з виявів втрати внутрішньої форми виразу є позначення усталеними пейоративними формулами з міфологемою "чорт" найвищого ступеня якості, стану, дії у експресивному виразі.

Так жутко пришлось, что чертям тошно стало.

Старий як чорт.

Багатий як чорт лабатий.

Like the devil. - *Як чорт, із чортівською силою.*

4.7. Стереотипні формули для вираження негативного смислу з експресивно-опосередкованим зв'язком із внутрішньою формою

Фактом свого називання у стереотипній формулі з експресивно-опосередкованим зв'язком із внутрішньою формою чорт вже стає носієм пейоративної оцінки мовленнєвої ситуації.

Якого чорта.

Якої нетечі?

Якого дідька лисого?

На якого дідька?

[На] якого ката.

4.8. Чорт як знак негативних емоційних станів людини

Чорт як знак негативних емоційних станів людини означає експресивно-оцінну модальність мовленнєвої ситуації, виявляє негативний емоційно-психологічний стан мовця (негативний подив, роздратування, незадоволення тощо).

Що за мара!

Що за біс?

Що за вража мати?

4.9. Імперативи, пов'язані з чортом

Імперативи, що пов'язуються з чортом у пейоративних формулах, насичених експресією негативних емоцій та станів, відторгають від реальної буттєвості кого-небудь або що-небудь у сфери діяльності чорта, у світу ірреального. Такі імперативи, втрачаючи первісний смисл своєї внутрішньої форми, можуть виражати примирення, індиферентність до будь кого / чого, вимушену згоду з чим-небудь.

Ко (всем) чертям, псам, чертям собачьим.

Go to blazes (to hell, to pot, to the devil або to the dogs, розм. жарг. тж. go to pigs and whistles). - *Йти в полум'я (до пекла, у горицки, до чорта, до свиней та свистків).*

Кат його (її) [маму] бери (забирай)/взяв (побрав, забрав) лайл.

4.10. Опозиція чорт / душа

Як одвічна суперечність життя мова відображає експансію чорта у внутрішній світ людини, полювання за його душею, що визначає гармонію цього світу. Зазіхання чорта на людську душу реалізується на рівні мови у порівняльних конструкціях з експресив-

ними дієсловами руху та дії, що репрезентують елемент реальності у контамінації з суб'єктом дії ірреального світу.

Узявсь як чорт за грішну душу.

Наперсь як чорт на грішну душу.

Hulaj, duszo, piekło gore! - Гуляй, душе, пекло горить!

Как черт за душой тянется.

4.11. Опозиція біс / доля

Мова відбиває протистояння іманентних сил, у владі яких передбуває людина в її реальній буттєвості – Доля та чорта як персоніфікованої сили Зла.

Уродився б біс, та півень заспівав.

A lucky bargee (beggar, devil або rascal). – Щасливий барочник (злидар, чорт, мерзотник) – пестунчик долі.

4.12. Опозиція багач / чорт

Природа чорта розкривається у соціальних аналогіях, причому чорт і пан існують нібито в тому ж самому соціальному просторі, де багач займає у порівнянні з чортом сильнішу позицію. Ірреальне та реальне зло об'єднується в одну силу зла, котра осмислюється в архетипній свідомості в реалістичному та сміховому варіантах.

Сидить на грошах, як чорт на товари.

Копил, копил, да черта и купил.

Скупой копит - чорт мошну тачает.

Skary zbiera, a diabeł worek szyje. - Скутий збирає, а чорт мішок шиє.

4.13. Знання / незнання під владою нечистої сили

Філософські категорії буття (знання / незнання) архетипна свідомість пов'язує з Богом та чортом – персоніфікованими субстанціями ірреальних світів; до одного з них людина звертається залежно від свого світорозуміння та емоційно-експресивного настрою.

Бог (черт) знаєт что.

Чорт (гаспид, сатана) [його (тебе, їх і т.ін.)] знає(зна), чорт його душу знає. Пор.: диявол знає, дідько знає, біс знає.

The devil alone knows. - Лише чортові відомо.

4.14. Опозиція піп / чорт

В архетипній свідомості суміщаються реалії високого та низького планів, їх зімкнення відбувається на основі ідеологічного та

соціального планів життя, зумовлюючи експресивно-негативний пафос сприйняття ціннісних феноменів буття так чи інакше ворожих людини.

Пін з богом говорить, а на чорта дивиться.

Gdzie ksiądz swata, tam diabeł ślub daje. - Де ксьондз сватає, там чорт шлюб дає.

Шел бы чорт на свадьбу, да пона боится.

4.15. Чорт серед тварин, що символізують негативні риси людини

Вороже ставлення чорта до людини персоніфікується у тваринах, що супроводжують побут людини та приймають на себе людські вади: моральні, характерологічні, поведінкові. Філософське звучання даних виразів посилюється завдяки гостроті їх поетичної форми: подвійне порівняння, зевгма з каламбурним звучанням, паралелізм структури.

У вічі - як лис, а позаочі - як біс.

Хитрий як чорт, дурний як ворон, а впертий як свиня.

Каркає як ворона, а хитрий як чорт.

4.16. Соціальні цінності в їх міфологізованих співвідношеннях

Соціальні цінності постають у мові в їх міфологічних аналогах, відбиваючи філософічність архетипної свідомості в її реальному та сміховому планах.

У мові існують “зворотні метафори”, що моделюють такі співвідношення елементів ірреального світу за зразком людського, які пасують чортові.

Cudza własność odarta idzie potem do czarta. - Відібрана чужа власність іде потім до чорта.

Работа не чорт, в воду не уйдет.

Ні до бога, ні до людей, ні до третього чорта.

4.17. Опозиція людина / чорт: характеристика людини через чорта

Характеристику людини (особливості її зовнішності, моральність, ідеологію, соціальні нахили) архетипна свідомість осмислює у порівняльному плані з чортом. У мові це зазвичай реалізується

у формі опозиційних структур із формально-семантичною актуалізацією негативного первня, що персоніфікує міфологема “чорт”.

Експресії вираження сприяють структурні особливості та образотворчий план організації усталених зворотів.

Умастивсь наче сатана у болоті.

I diabeł był ładny, póki był młody. - *І чорт був ладним, поки був молодий.*

Mężczyzna powinien być tylko troszkę ładniejszy od diabła, a panna nieco brydsza od anioła. - *Чоловік має бути лише трішечки ладніший від диявола, а дівчина децю бридкіша від ангела.*

Не надо и беса, коли ты здесь.

4.18. Чорт як знак людського пороку

Чорт визначає природу людського пороку, є знаком цього пороку на шаблі мови. Для виразів такого плану є характерною структура перифразу, а також ефект метонімічної атракції.

До системи опозиційних відношень входять моральні категорії двох світів, корелюючи в межах опозиції Добро / Зло.

The devil rebuking sin. - *Диявол, що засуджує гріх.*

The devil can cite (або quote) Scripture for his purpose. - *І диявол на Святе Письмо посилатиметься, якщо буде потреба.*

Kto w święto poluje, diabłu służy. - *Хто полює в свято, той прислужує чортаві.*

Вина напиться - бесу предаться.

Пошел черт по бочкам (затили).

4.19. Біс у повсякденній системі відношень та цінностей. Сатана / шлюб

Чорт в тій чи іншій личині філософськи осмислюється народною свідомістю у контексті відношень та цінностей повсякденного життя, як знак пороку, що пов’язує в реальній буттєвості реальний та ірреальний світи. Сміхова свідомість змінює реальну логіку відношень, і чорт виявляється переможеним людиною. Переважно у сміховому плані мова відбиває розмаїття реалізацій ставлення чорта до шлюбу, котре з’являється на ґрунті архетипної евалюативної позиції людини стосовно цього соціально-психологічного інституту життя.

Jak ono powiadają: gorszy jeden diabeł domowy, aniż dziesięć dzikich. - Кажуть, що один домовий чорт гірший від десяти диких.
Great cry and little wool, as the Devil said when he sheared the hogs. - Галасу багато, а шерсті мало - сказав чорт, коли постриг свиней.
"Батько! Чорт лезет в хату!" - "Не замай, абы не москаль".
Первая жена от Бога, вторая от человека, третья от чорта.
Гетьте, хлопці, з шляху: чорт сваху несе.

4.20. Чорт визначає дії людини

Чорт у своєму первісному вигляді або втілений в тій чи іншій личині з живою внутрішньою формою (лихий, нечистий, нечистый дух, нелегка, грех, трясця) в архетипній свідомості осмислюється як Зло, що зумовлює негативні життєві колізії.

Всюдисущність, непереможність складають фатальний пафос цієї сили, перед якою людина безсила у своєму волевияві та вчинках.

Ludzka rzecz upaść, a diabelska w błędzie trwać. - Людська справа впасти, а диявольська в омані тримати.

Мужик рік не н'є, два не н'є, а як біс прорве, так і все проп'є.

Черт (нелегка, нечистая сила) несе (кого, куди).

With the devil at one's heels. - Із чортом за п'ятами (чорт гониться).

4.21. Опозиція чорт / жінка

Опозиційні відношення чорта та жінки в напівреальному / напівсміховому планах відбивають в багатоманітних колізіях, аналогіях, протиставленнях різні побутові, соціально-ідеологічні, поведінкові риси суб'єктів реального та ірреального світів. При цьому чорт поступається жінці своєю негативною енергією.

Na współce z babą to i diabeł źle wyszedł. - Поруч із бабою і чорт погано вийшов.

Отбилась от рук жена, что твой сатана.

У баби язик, як у чорта хвіст довгий.

4.22. Опозиція Добро / Зло в іпостасях "лихого чоловіка" і чорта

Чорт (у різних його личинах - бес, дідько, дьявол, сатана) персоніфікує Зло, яке може набувати зворотнього характеру, уособлюючи "лихого чоловіка" і чорта.

Де простота, там і доброта, де хитрощі - чортам радощі.

Не бійся дідька, бійся лихого чоловіка.

When the devil is dead, he never lacks a chief mourner. - Як чорт помер, то йому ніколи не забракне головного плакальщика.

4.23. Нетрадиційні стосунки між людиною та чортом

Чорт може сприйматися людиною і позитивно (як такий первінь, що страждає) на негативному тлі людських життєвих прикросів, чвар і безладдя. У порівняльній конструкції чорт виступає другим компонентом, додатком.

У мові чорт являє собою і загальну позитивну характеристику у стверджувально-предикативній формулі з елементом заперечення (*чорт, а не ...*).

Позитивне сприйняття чорта мова подає у вигляді семантичних парадоксів та аномалій, коли прозора внутрішня форма розкривається у протилежних первісному змісту смислах та модальностях.

Я на правду черт (т.е. неумолим).

The devil sometimes speaks the truth. - І чорт іноді правду каже.

Хто лукавить, того чорт задавить.

Черт, а не девка.

4.24. Реалії (конкретні та абстрактні), пов'язані з чортом (мічені чортом)

Метафоричність архетипної свідомості позначає чортом речі видимого світу та абстрактні реалії, зараховуючи їх до ірреальної буттєвості.

Співвідносність із чортом у найменуваннях відбувається на підставі безпосередніх зв'язків із чортом або за непрямыми ознаками чорта, викликаючи на мовному рівні ефект метонімічної атракції, яка надає контексту негативної експресії.

It is a small flock that has not a black sheep (тж. *there is a black sheep in every flock* або *fold*). - Мала та отара, де немає чорної вівці (чорна вівця є в кожній отарі) [англійці вважають, що чорна вівця мічена чортом].

Бесиво - вообщє всякое одуряющее зелье, иногда вино.

The Satanic school ірон. "Сатанинська школа" [Р.Сауті у книзі *A Vision of Judgement* (1821) так назвав поезію Байрона, Шеллі та їх

послідовників за їх бунтарський дух та прагнення до визволення людської особистості].

4.25. Пекло як міфологічна реалія у системі повсякденних людських цінностей

Пекло виступає у мові як у прямому значенні (реалія потойбічного світу) так і у переносному (метафоричні смисли, що формуються на підставі міфологічних уявлень з реальними поняттями та відчуттями негативного характеру). Це своєрідний “топонім”, асоціативне поле якого складається з уявлень про найвищий ступінь вияву чого-небудь негативного стосовно до кого-небудь.

У сміховому вираженні зміст поняття пекло як міфологічного феномена втрачає негативно-експресивний пафос та набуває комічного звучання.

(The road to) hell is paved with good intentions - добрими намірами пекло вимощене (дорога до пекла вимощена).

Wolno do piekła, byś chciał o różnocy. - До пекла можна хоч і опівночі.

Добре, що пекло, бо там тепло, а піди в рай, то ще й про дрова дбай.

4.31. Опозиція Бог / чорт, біс / реалії святості

В опозиції Бог / чорт архетипна свідомість втілює в мові різні суб'єктивні типи цих протилежних ідеологічних феноменів: члени опозиції осмислюються сторонньо суб'єктом реальної буттєвості, нібито з позиції реального плану життя, проте лише у “низький” його іпостасі.

Беден бес, что у него Бога нет.

Сатана и святых искушает.

Послал Бог работу, да отнял чорт охоту.

Dał się Bóg napić, a diabeł nie dał się wyspać. - Бог дав напитися, а чорт не дав виспатися.

He that serves God for money will serve the devil for better wages. - Той, хто служить Богові за гроші, за більшу суму служитиме чортові.

When the devil was sick, the devil a monk would be [етим. фр. *quand le diable devient vieux, il se fait ermit*]. - Коли чорт хворів, то хотів стати ченцем.

*Боїться як дідько хреста.
Жахається як чорт хреста.
Боїться як чорт свяченої води.*

У Висновках підсумовано результати дослідження.

За темою дослідження опубліковано такі роботи:

1. До проблеми лінгво-філософської суті експресивно-зниженого узусу // Видатний філолог сучасності: (Наукові виклади на честь 85-ліття Юрія Шевельова). – Харків: Око, 1996. – С.79-84.
2. К оппозиции свое / чужое в языковом сознании // Актуальні проблеми вивчення мови та мовлення, міжособової та міжкультурної комунікації: Межвуз. зб. наук. праць. – Харків: Константа, 1996. С.47-49.
3. О соотношении "жесткой" и "гибкой" структуры поэтического текста в аспекте перевода // Сопоставительное языкознание и литературоведение: подходы, критерии, опыт. – Витебск, 1990. – С.78-81.

Abstract

Gutorov V.A. The mythologeme "devil" in the expressively low usage of the Ukrainian, Russian, Polish and English languages. A dissertation for the Degree of Candidate of Philological Sciences on speciality 10.02.15 - general linguistics. The Kharkiv State University. Kharkiv, 1996. The dissertation is a manuscript.

The dissertation defines the linguistic, philosophical, cultural and sociological nature of set expressions with the mythologeme "devil" which is revealed in world-outlook and social oppositions on the material from the Ukrainian, Russian, Polish and English languages proceeding from the fact that ontological and functional properties of such set expressions are linguistic and world-outlook universals. The problems of the linguistic and philosophical essence of the expressively low usage as the functional field of these expressions are also analyzed.

Гуторов В.А. Мифологема "черт" в экспрессивно-сниженном узусе украинского, русского, польского и английского языков. Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.15 - общее языкознание. Харьковский государственный университет. Харьков, 1996. Диссертация является рукописью.

В работе определяется лингво-философская и культурно-социологическая природа устойчивых выражений с мифологемой черт, проявляющаяся в мировоззренческих и социальных оппозициях, на материале русского, украинского, польского, английского языков, исходя из того, что онтологические и функциональные аспекты выражений данного типа имеют характер языковых и мировоззренческих универсалий. Рассматриваются проблемы лингво-философской сущности экспрессивно-сниженного узуса как функционального поля данных выражений.

Опорні слова: експресивно-знижений узус, міфологема, усталений вираз, філософема, чорт.

Відповідальний за випуск: д. філол. наук, доц. Н.І.Сукаленко

Подписано в печать 23. 12. 96. Формат 60x84¹/₁₆. Усл. печ. л. 1,25.
 Бумага финская. Гарнитура Times ET. Тираж 100 экз. Заказ № 1053.
 Отпечатано на ризографе ООО "КиПи-РИЗО".
 310166, г.Харьков, пр. Ленина 17а, к. 405.